

Lukáš Urban

Sociologie trochu jinak

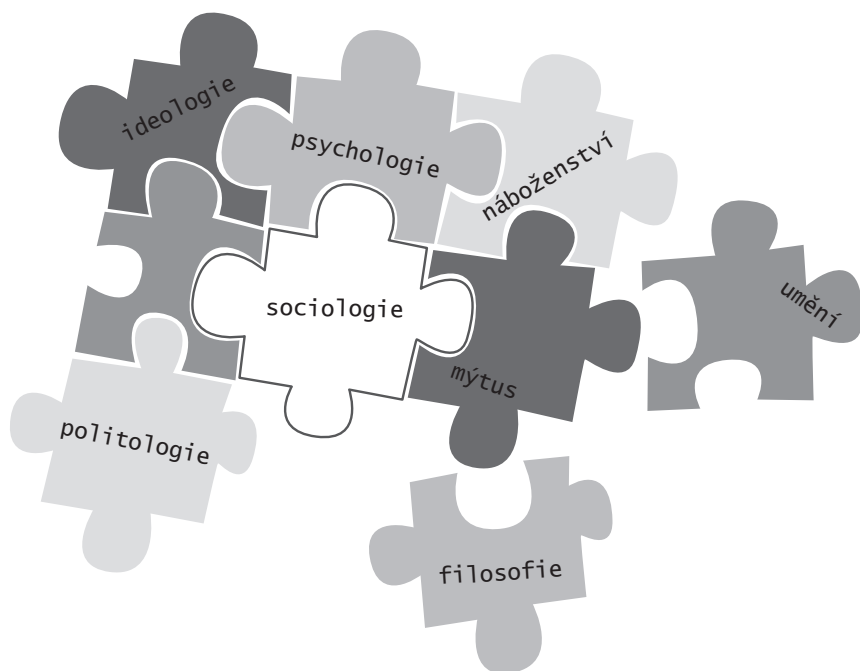
2., rozšířené vydání

Lukáš Urban

Sociologie trochu jinak

2., rozšířené vydání

Upozornění pro čtenáře a uživatele této knihy

Všechna práva vyhrazena. Žádná část této tištěné či elektronické knihy nesmí být reprodukována a šířena v papírové, elektronické či jiné podobě bez předchozího písemného souhlasu nakladatele. Neoprávněné užití této knihy bude trestně stíháno.

Vydání odborné knihy schválila Vědecká redakce nakladatelství Grada Publishing, a.s.

Mgr. Lukáš Urban, PhD.

SOCIOLOGIE TROCHU JINAK

2., rozšířené vydání

Vydala Grada Publishing, a.s.
U Průhonu 22, 170 00 Praha 7
tel.: +420 234 264 401, fax: +420 234 264 400
www.grada.cz
jako svou 4582. publikaci

Recenzoval:
PhDr. Petr Nesvadba, CSc.

Odpovědný redaktor Zdeněk Kubín
Sazba a zlom Milan Vokál
Návrh a zpracování obálky Štěpán Filčík
Ilustrace Mgr. Zdeněk Prošek
Počet stran 272
Vydání 1., 2011

Vytiskla Tiskárna PROTISK, s.r.o., České Budějovice

© Grada Publishing, a.s., 2011

ISBN 978-80-247-3562-7 (tištěná verze)

ISBN 978-80-247-7202-8 (elektronická verze ve formátu PDF)

1. Obsah

1. O vědě a vědeckém myšlení	9
1.1 Člověk jako bytost tážající se	10
1.2 Pluralita interpretací světa	10
1.3 Základní vědecké pojmy	15
1.4 Poskytuje nám věda pravdu o světě?	17
2. O sociologii a sociologickém myšlení	22
2.1 Pojem a předmět sociologie	22
2.2 Sociologický úhel pohledu	23
2.3 Co to znamená sociologicky myslet?	26
2.4 O struktuře sociologie poprvé	27
2.5 O funkcích sociologie	30
3. O sociologické teorii	37
3.1 Sociologická paradigma	37
3.2 Teoretické dichotomie	39
3.3 O struktuře sociologie podruhé	41
4. O vývoji sociologie a sociologického myšlení	44
4.1 O moderní společnosti aneb O okolnostech vzniku sociologie	44
4.2 Etapy vývoje sociologie a sociologického myšlení	47
4.3 Protosociologie	48
4.4 Klasická sociologie	49
<i>Auguste Comte: zakladatel vědecké sociologie</i>	50
<i>Herbert Spencer: společnost a sociální darwinismus</i>	51
<i>Karel Marx: sociální konflikt</i>	53
<i>Émile Durkheim: sociální integrace a sociální fakta</i>	53
<i>Max Weber: subjektivita a sociální organizace</i>	55
<i>Vilfredo Pareto: elity a masy</i>	55
4.5 Československá a česká sociologie	56
4.6 Významné myšlenkové směry a školy v sociologii	57

5. O vědeckém poznávání a interpretaci sociální reality	61
5.1 Vědecká metoda a vědecký výzkum	62
5.2 Sociologický výzkum	64
5.3 Výběr respondentů	66
5.4 Metody a techniky	68
5.5 Otázky	73
5.6 Kvalitativní a kvantitativní sociologický výzkum	75
6. O společnosti šestatřicetkrát jinak	77
6.1 O člověku	77
6.2 O společnosti	86
6.3 O společenském řádu	89
6.4 O faktech a jevech	91
6.5 O společenské změně	92
6.6 O vývoji společnosti	94
6.7 O globalizaci	102
6.8 O informační globalizaci	105
6.9 O monologu a dialogu ve společnosti	109
6.10 O kultuře	113
6.11 O masové kultuře	119
6.12 O pluralitě v kultuře	123
6.13 O potřebách a lidské motivaci	132
6.14 O hodnotách a postojích	136
6.15 O normách a normalitě	140
6.16 O sociální kontrole, prevenci a sankcích	143
6.17 O konformitě	148
6.18 O deviaci	152
6.19 O příčinách sociálních deviací	157
6.20 O sociologických teoriích sociálních deviací	158
6.21 O etiketizaci	160
6.22 O statusu a symbolech	163
6.23 O sociálních rolích	167
6.24 O socializaci	168
6.25 O interakci	174
6.26 O percepce	175
6.27 O komunikaci	176
6.28 O masové komunikaci a užvaněné společnosti	180
6.29 O sociálních skupinách	182
6.30 O davech a davovém chování	192

6.31	O struktuře a stratifikaci společnosti	194
6.32	O masách a elitách	202
6.33	O mobilitě	204
6.34	O institucích a organizaci	207
6.35	O byrokracií a byrokratismu	210
6.36	O mcdonaldizaci společnosti	212
7.	V jaké společnosti vlastně žijeme?	214
7.1	O symbolech a paradoxech soudobé společnosti	214
7.2	O identitě a jinakosti	223
7.3	O strachu a naději	241
7.4	O konzumu a konzumní společnosti	248
7.5	A jak to bude dál?	259
	Použitá literatura	265
	Seznam boxů, obrázků a tabulek	270

1. O vědě a vědeckém myšlení

Věda

(1) Nepřetržitý, společensky podmíněný proces systematického racionálního poznávání přírody, společnosti a myšlení; (2) souhrn všech činností a výsledků takových činností, které jsou spojeny se získáváním, formulací a aplikací informací označovaných jako poznání skutečnosti (též vědění), a to při splnění určitých kritérií.

Vědecké myšlení

Systematická a systematizovaná poznávací a vysvětlující činnost, která dbá zejména na logickou konzistenci, ověřitelnost a dokazatelnost svých tvrzení, čímž se programově snaží exponenciálně se přibližovat k pravdě.

Vědecké paradigma

(1) Příklad pro provedení určitého výzkumného přístupu, provedení určité metody nebo návodu, podle kterého má být provedena nějaká vědecká analýza; (2) v jisté době převládající názor přijímaný badateli určité vědecké disciplíny za vzorový.

Hypotéza

(1) Domněnka; (2) empiricky ověřitelná výpověď, která deklarací vlastností prvků, respektive formulací potenciálních souvislostí a důsledků, směřuje ke konstatování nějaké pravidelné zákonitosti; (3) podmíněně pravdivý výrok o vztahu mezi dvěma či více jevy, o existenci nějakého faktu, fenoménu nebo procesu a jejich příčinách, o jejich změnách atd.

Zdroj: Jandourek, J. *Sociologický slovník*, s. 100, 101.

Reichel, J. *Kapitoly metodologie sociálních výzkumů*, s. 11–20, 59–62.
<<http://cs.wikipedia.org/wiki/V%C4%9Bda>>

1.1 Člověk jako bytost tážající se

Člověk je bytostí, která se dožaduje poznání smyslu své existence. Absence smyslu – nesmyslnost – jej totiž vrhá do nejistoty. Snaha vnést do světa určitý smysluplný řád a vysvětlovat si okolní dění se zdá být lidskou přirozeností, a není tedy jenom výsostným posláním moderní vědy. Vzpomeňme například na dávný zrod mýtů, náboženství, umění, filosofie nebo ideologií. Ty jsou přece mnohem staršího data než většina moderních věd, zejména pak těch společenských. Otázka **proč** při pohledu na okolní svět se tak jeví jako jedna z lidskému druhu nejvlastnějších a nejdůležitějších. Nebo by tomu tak alespoň mělo být. Protože pro člověka i společnost asi není nic horšího než absence tážání, rezignace na hledání smyslu své existence a přemýšlení o něm, tj. jakési bezesmyslné brouzdání životem. Taková strategie totiž způsobuje, že se z člověka – režiséra a scénaristy vlastního života – stane spíše frenetický konzument vy distribuovaných zdrojů zážitků. Způsobuje, že se pověstná „taková je doba“ zmocní biografie člověka a začne ho stavět před zdánlivě hotové věci bez možnosti svobodné volby, začne mu omezovat právo na „jiné a lepší“. Nastane tak stav, kdy život začne žít člověka a ten přestane být dospělým správcem sebe sama. Život, byť plný rozporů a nejasností, je zkrátka dar a výzva zároveň a záleží jenom na nás, jak je využijeme a jakým tím dáme životu smysl.

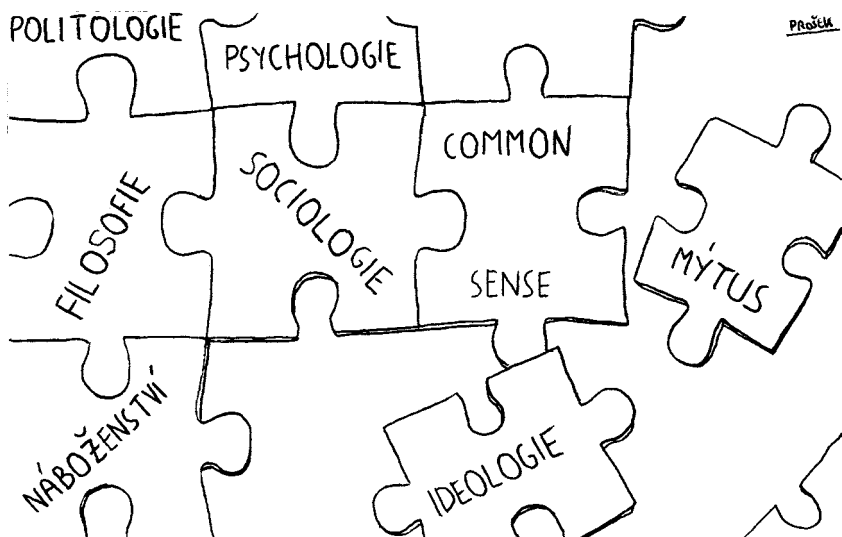
1.2 Pluralita interpretací světa

Pohledy na svět a jeho interpretace mohou být různé. Mytické, náboženské, přírodně-vědecké, společensko-vědní, technicistní, politicko-ideologické nebo laicky prosté (**prosté** ve smyslu neukotvené a těkavé, zjednodušeně přímočaré; paradoxně zrovna ty bývají názorově a emocionálně „velmi silné“ a zatvrzelé). Každá z uvedených optik má svoji platnost, otevřenost, způsob argumentace, pracuje s jistou mírou exaktnosti, má specifické vstupy a myšlenkové předpoklady. Každá má rovněž osobité výstupy a charakter předkládaných vysvětlení.

Z toho vyplývá, že správné je vědu vnímat jako „pouze“ jeden z řady narativních příběhů¹ lidské existence. Je příběhem, který nám nabízí rozu-

¹ **Narace, narativní příběh** – ucelené vyprávění, které odpovídá na otázky po smyslu, původu a důvodu života člověka a společnosti; zodpovězení **existenciálních otázek člověka**

mové a logicky nerozporuplné vysvětlení reality. Nelze ji brát jako nástroj na odhalování absolutních pravd, jako nabubřelé, neomylné a fanaticky uctívané dogma s patentem na vysvětlení všeho.² Ale určitě je správné ji chápat jako projev svobodného a zvědavého ducha.

Z výše napsaného lze vyvodit následující závěry:

- Mezi vědou a ostatními naracemi je rozdíl. Bylo by nemoudré jednu zavrhnout, druhou slepě vyzdvihovat, jedné se smát a druhé se servilně klanět. Každá z nich nabízí určité odpovědi na otázku po smyslu našeho života a návody k „uchopování“ či „osvojování si“ světa. Odlišují se ale způsobem, kterým tak činí, a nástroji, které k tomu používají. Vycházejí z jiných předpokladů a osou jsou jim i rozdílné oblasti života.

(otázky smyslu lidského života, utrpení, smrti, lásky...) uceleným příběhem; nabízí rámce chápání a pravidla týkající se způsobu konstrukce společenského řádu. Více viz Barker, Ch. *Slovník kulturních studií*, s. 129.

² Třeba sociolog Miroslav Disman o sociologii uvažuje jako o vědě, jejíž závěry mají, vzhledem k charakteru předmětu studia, **stochastický**, tedy **pravděpodobnostní charakter**. Více viz Disman, M. *Jak se vyrábí sociologická znalost*, s. 15–16.

Jak **vědy přírodní** (též exaktní), tak **vědy humanitní** vycházejí z následujících **postulátů**³:

- postulát logické konzistence – požadavek vnitřní nerozporuplnosti vlastních tvrzení;
 - postulát intersubjektivní ověřitelnosti a kontrolovatelnosti předkládaných tvrzení – požadavek kritičnosti a otevřenosti odborné oponentuře;
 - postulát verifikovatelnosti a falzifikovatelnosti jednotlivých tvrzení – požadavek práce s výroky, kterým lze přisoudit pravdivostní hodnotu (více viz podkapitola 1.3 *Základní vědecké pojmy*);
 - postulát strukturálnosti – požadavek pečlivé uspořádanosti, funkčnosti a logické propojenosti (nutnosti) jednotlivých tvrzení;
 - postulát nomologičnosti – požadavek formulace vědeckých zákonů nabízejících zobecňující vysvětlení (explanaci) a predikci (viz níže);
 - postulát predikce – požadavek schopnosti na základě poznání minulosti předvídat (do jisté míry) budoucí události;
 - postulát možnosti vývoje – přeformulování vědeckých hypotéz.⁴
- Další závěr by mohl znít následovně. Nepřeceňujme ješitně potenciál vědy a vědců, respektive používejme vědu odpovědnými způsoby a na místech, kde je to vhodné. Pamatujme, že věda sama o sobě není nebezpečná, jak tvrdí někteří, ale nebezpečné rozhodně mohou být způsoby, jakými lidé využívají jejích výsledků.⁵

„Vědění je moc.“

Francis Bacon⁶

- Berme vážně pluralitu pohledů na svět a budme otevření různým alternativním interpretacím. Přitom mějme na paměti skutečnost, že jakou interpretaci nebo kterou z jejích kombinací se rozhodneme v životě používat (ano, i vědec přece může žít a praktikovat náboženskou víru!), tak to už je jenom naše volba, naše zodpovědnost

³ **Postulát** – (1) předpoklad a požadavek; (2) východiskový princip.

⁴ Kol. autorů. *Filosofický slovník*, s. 435–436.

⁵ Bocheňski, J. M. *Slovník filozofických pověr*, s. 130–131.

⁶ **Francis Bacon (1561–1626)** – anglický filosof, právník a politik; dílo: *Eseje* (1597–1625), *Nové Organon* (1620), *Nová Atlantida* (1627).

a riziko. Pokud se rozhodneme pro vnímání pouze jedné perspektivy života, tedy pro jednostrannost, vystavujeme se nebezpečí přehlížení pověstných „druhých“ stran mincí.

*„Barvoslepost pramení z blbosti.
Kéž by se všichni naučili samostatně myslet.“*

Alfréd Radok⁷

- Přes učiněný apel na toleranci a otevřenost ducha i duše člověka je třeba zdůraznit, že ne každý pohled na svět lze považovat za rovnocenný ostatním. Vzájemně si jsou rovny pouze ve své legitimitě ve smyslu práva na existenci a vyslovení. Každá interpretace je jinak užitečná, více či méně legální a demokratická, spekulativní a na objektivních poznatcích (faktech) stojící. Co je však správné při hledání smyslů a putování za ideálem pravdy respektovat bezvýhradně, je pluralita východisek. To ale neznamená, že se na základě tohoto postulátu začneme vztahovat ke světu prostřednictvím nihilistického koktejlu z dílčích poznání pravdy, účelových polopravd a evidentních hloupostí obohacených logice se přičícími pověrami.⁸

„Vím, že myslí-li si a říká-li někdo něco jiného než já, může to být prostě jen tím, že se dívá z jiného místa, jiné perspektivy, jiné tradice a jiné zkušenosti, že se vyjadřuje v jiném ‚jazyce‘ – že tedy různost našich pohledů a úpovědí vůbec nemusí vyvracet ani můj, ani jeho nárok na pravdu a zpochybňovat jeho či mou čestnost a upřímnost.

Vím také, že toto poznání nemusí vést k pohodlné rezignujícímu relativismu (‚každý má svou pravdu‘), nýbrž spíš k snaze rozšířit si vzájemným rozhovorem a sdílením zkušeností své vlastní, vždy nutně omezené horizonty a v rozhovoru s druhým lépe poznat i sebe sama.“

Tomáš Halík, *Dotkni se ran. Spiritualita nelhostejnosti*, s. 15

⁷ **Alfréd Radok (1914–1976)** – český divadelní a filmový režisér.

⁸ Zejména v demokraciích je třeba obezřetně zvážit, koho pozvat k jednacímu stolu a vnímat ho jako seriózního partnera k diskusi. Fakt, že tak učiníme, totiž způsobí, že se dotyční začnou brát vážně, zejména v kolektivu zástupců mocenských a intelektuálních elit. Uvedené varování platí dvojnásobně v prostředí fascinovaném mediálními obrazy, akcí a diktátem divácky vstřícné stručnosti. Zde se totiž kritéria kvality řečnicků rozplývají mnohem snadněji a s širším dopadem.

V čem ještě spočívají specifika vědecké interpretace světa, čím ještě se odlišuje vědecký obraz světa od jiných? Čemu nás věda učí a k čemu nám je dobrá?

- Věda je racionální metodou (z lat. *methodus*, čes. *cesta za něčím*) poznávání reality. Činí tak pomocí disciplinovaného smyslového pozorování, rozvažování nebo experimentu. Týká se výlučně faktů, které se odehrávají ve světě. A její tvrzení mají objektivní charakter.⁹
- Věda člověka učí umění se zastavit, ztišit, naslouchat a rozlišovat v životě mezi podstatným a nepodstatným.
- Věda bojuje s předsudky a stereotypy, s přeceňováním poznání zprostředkovaného výhradně vlastní běžnou zkušeností, respektive míněním (zdání, řec. *doxa*) nekriticky přebíraným od druhých lidí. Má na paměti, že lidské vnímání zevšeobecňuje, zjednodušuje a kategorizuje, že má tendenci myslet v rámci protikladných pólů (ano/ne, levice/pravice, s námi / proti nám...), čímž staví některé věci a některé lidi proti sobě do nesmiřitelných pozic. Ale realita taková nebývá a věda před tím systematicky varuje. Věda obrušuje hrany kategorického vnímání reality a učí nacházet dělicí hranice i uvnitř námi vytvořených **ideálních typů**. Správně tuší, že žít v modu **bud'** a **nebo** znamená žít v intolerantní jistotě a klamu. (Ale s vědomím toho, že v životě mohou nastat také **mezní situace**, kdy jinou šanci než volbu ze dvou variant nemáme.)
- Věda brojí proti lacinému **apriorismu**, proti dogmatickým konstrukcím života, které legítimizují sebe sama prázdnými frázemi typu „je všeobecně známo..., každý přece ví..., to je přece jasné..., je evidentní, že..., je veřejným tajemstvím..., odjakživa platilo...“. Věda tedy stojí na otevřeném životním postoji a na odvaze člověka setrávat v otázce.
- Věda nás vybavuje **poznáním**. Varuje před naivním a nekritickým přikývnutím světu, díky kterému by se začal člověk v realitě jakoby bezstarostně a s úsměvem rozpouštět. Je sice pravda, že přemýšlení někdy může bolet, ale zároveň se jedná o jeden ze základních předpokladů naší svobodné existence.
- Skutečnost nemá dno, nemá konec. Je radikálně otevřená. To znamená, že logicky taková musí být i věda skutečnost reflektující. Zároveň taková musí být i mysl a srdce člověka-vědce. Navíc by mu nemělo činit problém přijmout fakt, že se neumí vládat do všeho, zmocnit se veškerých tajemství, ovládnout je a „být s nimi jednou provždy hotov“.

⁹ Bocheňski, J. M. *Slovník filozofických pověr*, s. 130.

- Věda by měla vést člověka k **pokoře**¹⁰ a **úctě** k moudrosti ve stylu hlubokého pochopení Sokratovy myšlenky „vím, že nic nevím“. Vždyť každé dílčí prohloubení našeho poznání „jenom“ objevuje nové otázky a další problémy, ukazuje člověku, co všechno ještě neví a jak málo toho ve skutečnosti vlastně ví. Moudrý člověk si uvědomuje, že odpovídné poznávání není žádnou „dobyvačnou výpravou“, ale spíše fascinujícím putováním za unikajícími horizonty.

1.3 Základní vědecké pojmy

Klíčovými prvky každé vědy jsou paradigmaty a hypotézy.

Nejprve stručně k paradigmatům, která budou podrobněji rozebrána ve třetí kapitole věnované sociologické teorii. Slovo **paradigma** (z řec. *paradeigma*, čes. *uзор*), zpopularizované v šedesátých letech 20. století dílem amerického filosofa Thomase Kuhna¹¹, ve vědě označuje v jistém čase (nebo v určité vědecké skupině) převládající způsob nahlížení a interpretace reality (**optika**), dominující způsob vidění a vnímání světa (**autorita**). Jde o jakousi základovou desku (platformu, předporozumění) té které vědy nebo části vědecké obce. Paradigma určuje, co si zasluhuje pozornost „publika“ (**problematika, předmět**), jak to bude analyzováno a proč (**metodologie**), z jakých poznatků se bude vycházet (**teorie**) a jakým jazykem se dané vysvětlí (**terminologie**).¹² Živých a praktikovaných paradigmat může být ve vědě hned několik najednou.

„... o světě nemluvíme pomocí vět pravdivých, ale relevantních. Volíme určitá hlediska, dáváme přednost určitým detailům před jinými, naše úpovědi vede vždy nějaké toto je důležitější než tamto, protože máme nějakou bio-graficko-logickou konstituci [...] výrokům nelze porozumět než v jejich relevanci a každá relevance je rétorická konstrukce [...] výrok máme za objektivní ne proto, že postihl nějakou

¹⁰ Pokoře ve smyslu umění člověka respektovat to, čemu nerozumí.

¹¹ **Thomas Samuel Kuhn (1922–1996)** – americký filosof a fyzik věnující se teorii vědy a vědeckého poznání; dílo: *Struktura vědeckých revolucí* (1962, v češtině Praha : Oikúmené, 1997).

¹² Reichel, J. *Kapitoly metodologie sociálních výzkumů*, s. 14–15.

podstatu věci, ale proto, že jeho relevanci sdílí velký počet lidí, a proto je snadné se na něm dohodnout.“

Václav Bělohradský, *Postsekulární společnost III, Ostrov nenulových stupňů řeči*¹³

Co tedy činí jednu konkrétní vědu nezaměnitelnou s ostatními vědeckými disciplínami, a nakonec i zdravým selským rozumem (angl. *common sense*)? Jsou to:

- specifický **předmět** studia,¹⁴
- nepřenositelná a obsahově jednoznačná **terminologie**,
- vlastní **metodologie a teorie**,
- **systematizace** poznatků, která odráží také **funkce a smysl** jejího praktikování.

Vědeckými **hypotézami** (z řec. *hypothesis*, čes. *domněnka, předpoklad*) se rozumí výchozí, dosud neprokázaná tvrzení, která dále rozvíjíme, abychom příčinně vysvětlili určité dění nebo úkazy. Chápat je lze rovněž jako předpovědi a potenciální vysvětlení toho, co se za určitých podmínek děje. V žádném případě nejde o laciné obecné pravdy, obyčejné spekulace nebo naivně subjektivní soudy. Vědecká hypotéza musí stát na faktech (elementárních a neotřesitelných tvrzeních o /ne/existenci něčeho) a být s nimi v souladu. Ostatně jako celá vědecká teorie. Dále musí být vědecká hypotéza **testovatelná**, nebo-li mít ověřitelnou platnost.

Teorie poznání rozeznává dvě základní metody empirického **ověřování platnosti** hypotéz. Tou první je metoda **verifikace**, nebo-li metoda **do-kazování pravdivosti** hypotéz prostřednictvím předkládání důkazů, které je potvrzují. Odpovědný vědec však musí být schopen správnost svých tvrzení nejenom potvrzovat, ale musí být ochoten je také sebekriticky korigovat, případně zavrhnout. Proto teorie připouští i protikladnou metodu **falzifikace** hypotéz (z lat. *falsus*, čes. *nepravdivý*; resp. lat. *falsum facere*, čes. *učinít nepravdivým*), tedy postup jejich cíleného **vyvracení**

¹³ Bělohradský, V. Postsekulární společnost III. In *Salon*, literární a kulturní příloha Práva, 30. června, s. 7, 2011.

Václav Bělohradský (nar. 1944) – významný český filosof, sociolog a publicista; toho času vyučuje politickou sociologii na Univerzitě v Terstu; dílo: *Mezi světy a mezisvěty* (Votobia, 1997), *Společnost nevolnosti. Eseje z pozdější doby* (SLON, 2007) a další.

¹⁴ **Předmět studia**, též **předmětná oblast** – těmito pojmy se rozumí to, **co** přesně daná věda zkoumá, nikoli **na kom** nebo **na čem** se daná věc, vlastnost či vztah zkoumá.

empirickými výpověďmi, tj. hledání podmínek neplatnosti daných hypotéz. Významným teoretikem tohoto myšlenkového postupu byl rakouský filosof a sociolog Karl R. Popper¹⁵. Známa je v této souvislosti jeho kritika ideologií, které obviňoval z nevědeckosti právě z důvodu nemožnosti stanovit podmínky jejich platnosti a jejich programové neochoty připouštět vlastní vyvratitelnost. Moderní teorie vědy upřednostňuje spíše metodu vyvracení hypotéz nebo teorií, neboť upozorňuje, že předkládání důkazů správnosti bývá často nemožné.

1.4 Poskytuje nám věda pravdu o světě?

„Pravda je stejně složitá jako i mnohotačrná jako všechno na světě.“

Václav Havel, *Zahradní slavnost*¹⁶

Svět a život kolem nás jsou natolik barevné, že jakákoli snaha definitivně je popsat, nebo snad dokonce vysvětlit jedním jediným příběhem by byla pošetilá (v případě zaslepené a zaslepující víry v absolutní jistotu výsledků /přírodních/ věd se hovoří o **scientismu**). Realita je příliš jemná a složitá na to, aby o ní šlo formulovat nějaká jednou provždy platná tvrzení obecného typu. V ideálním případě může být jasná a jednoznačná právní norma, řekněme zákon, ale život a společnost takové nejsou. Ty jsou složité a mnohoznačné. Proto je tou jedinou správnou odpovědí na potřebu poznání reality odvaha a chuť trpělivě klást **otázky** a nepodléhat elitářskému velikášství. Člověk by si neměl dělat nároky na to, že **pravdu** může držet a triumfálně vlastnit. Pravdu nelze zvednout a najednou ji mít. Ostatně a z tohoto důvodu také kategorii pravdy řadíme spíše mezi pojmy filosofické.

A když už se rozhodneme uvažovat o pravdě ve vědě, je třeba zdůraznit, že ani věda není žádnou zjevenou, absolutní pravdou. Mnohem

¹⁵ **Sir Karl Raimund Popper (1902–1994)** – filosof rakouského původu, který v roce 1937 emigroval z Vídně na Nový Zéland a od roku 1945 žil trvale v Londýně; představitel tzv. kritického racionalismu; dílo: *Logika vědeckého bádání* (1934), *Otevřená společnost a její nepřítel* (1945), *Bída historicismu* (1957), *Objektivní poznání* (1972).

¹⁶ **Václav Havel (nar. 1936)** – český spisovatel a dramatik, vůdčí osobnost politických změn v listopadu 1989, poslední prezident Československa a první prezident České republiky.

citlivější je ji připodobnit k procedurálnímu **poznávání** ve smyslu nepřetržitého kladení si otázek, řešení vytyčených problémů a stanovování si těch nových. Popsat ji lze rovněž jako neustálý, po informacích hladový pohyb našeho myšlení ke stanovenému cíli. Věda je zkrátka otevřený poznávací systém.

„Na konci každé pravdy je třeba dodat, že víme i o té opačné.“

Blaise Pascal, *Myšlenky*¹⁷

V životě platí pravidlo, že bývá-li člověk o něčem naprosto a bezvýhradně přesvědčen, třeba o své důležitosti a výjimečnosti, přestává brát na vědomí názory druhých, zejména pokud jsou odlišné a nesouhlasné. Dále platí, že pokud si člověk něco dostatečně dlouho namlouvá, nakonec tomu zpravidla sám i uvěří, přestože k tomu byl na začátku skeptický. Podobně ten, kdo si neustále něco dokola přeřikává, tak se pro dané posleze nadchne, neboť si v mozku vybuduje struktury, které předurčují jeho další myšlení. Dobře si jsou tohoto principu fungování lidské psychiky vědomi třeba manipulativní skupiny se sektářskými rysy, které si často podrobují své „ovečky“ právě duševně-duchovním drilem.

Odpovědně praktikovat vědu znamená učit se být skeptický (zdrženlivý) k tvrzením, která nejsou mimo nejmenší pochybnost. Vědec a moudrý člověk by si měl vždy dávat veliký pozor na nechuť revidovat své přesvědčení, zejména pak pod záplavou logických protiargumentů. Naopak by se měl učit ho v takových případech bez zbytečné nostalgie či otálení vzdávat, případně modifikovat. Lidé by měli být citliví na situace, kdy se vědecké hypotézy začnou měnit v doktrínu, ve kterou se někdo rozhodne v tom pravém smyslu slova **věřit**. V takové situaci totiž hypotézy přestanou být stavebním kamenem poznání, ale stanou se vězením lidského ducha. Po určité době strávené v konejšivé virtualitě svých zdánlivě neotřesitelných domněnek bývá pro člověka obtížné tento prostor opouštět, neboť s umělou jistotou falešně naplňovaných hypotéz se otřásá i jeho identita, a to je dvakrát nepříjemné (už vůbec nemluvíme o ztrátě ekonomického příjmu nebo akademického titulu z důvodu vědecké lži).

Z uvedeného vyplývá, že pro vědu není nic horšího než nákaza svody **sebenaplňujícího myšlení** (angl. *wish-full thinking*), které pod dojmem vlastní neomylnosti a dokonalosti nachází v realitě to, co si do reality

¹⁷ Blaise Pascal (1623–1662) – francouzský přírodovědec a křesťanský filosof.

samo promítlo. Sebenaplňující myšlení bychom si mohli přiblížit parafrází přísloví: „Přání otcem myšlenky, a nakonec i důkazů.“ Jak správně upozorňuje český sociolog Jan Keller¹⁸, tím, že znásilníme teorii, ještě neznásilníme realitu. Uměle vykonstruovaná průzračnost výkladové koncepce se sotva může stát předpokladem skutečného pochopení problému.¹⁹

*„Když problém, přes veškeré úzkumné úsilí, nám odolává,
musíme zpochybnit hlavní předpoklady.
Potom je představivost důležitější než znalosti.“*

Albert Einstein²⁰

V této souvislosti bych chtěl ještě zdůraznit, že přiznání vlastního omylu není důvodem k tomu, aby v životě získával jeden nad druhým nadřazené postavení. Stejně tak to není důkaz slabosti. Naopak. Je to projev individuální odvahy, moudrosti, a hlavně lidské i vědecké odpovědnosti. Říci ve vědě „já nevím“ je určitě lepší, než se pyšně snažit slovní ekvilibristikou zodpovědět jakoukoli otázku. Jsem toho názoru, že člověk-vědec, který se ze strachu před ztrátou své tváře (image) stane posedlým a přestane si připouštět vlastní chyby či selhání, přestává být vědcem v tom pravém smyslu slova a stává se omezeným fanatikem s narcistními sklony.

¹⁸ **Jan Keller (nar. 1955)** – významný český sociolog a publicista; toho času působí jako profesor sociologie na Ostravské univerzitě; dílo: *Sociologie organizace a byrokracie* (1989), *Nedomyšlená společnost* (1992), *Až na dno blahobytu* (1993), *Abeceda prosperity* (1997), *Dějiny klasické sociologie* (2004), *Soumrak sociálního státu* (2006) a další.

¹⁹ **Robert K. Merton** v této souvislosti hovořil o **sebenaplňujícím se proroctví**. Při jeho analýze vycházel z **Thomasova teoremu** (1927), tj. přesvědčení, že lidé nejednají podle toho, jaký svět objektivně je, nýbrž podle toho, jak si jej vyloží, čímž své představy de facto zhmotňují (přesněji řečeno: jestliže je určitá situace lidmi definována jako reálná, pak je reálná ve svých důsledcích). Více viz Keller, J. *Úvod do sociologie*, s. 108.

Robert K. Merton (1910–2003) – americký sociolog; působil na Kolumbijské univerzitě v New Yorku; ve svém zkoumání se zaměřoval především na studium sociální struktury, sociologii vědy, byrokracie a masové komunikace, dílo: *Social Theory and Social Structure* (1949), *Social Problems and Social Theory* (1957), *The Sociology of Science* (1973).

William Isaac Thomas (1863–1947) – americký sociolog a sociální psycholog; představitel chicagské školy; dílo: *Polský sedlák v Evropě a Americe* (spoluautor F. Znaniecki; 1918–1920).

²⁰ **Albert Einstein (1879–1955)** – americký fyzik německého a švýcarského původu.

„Kdo jedná z popudu vědomí vyššího pověření, vystavuje se nebezpečí, že se kvůli své povýšenosti zcela uzavře před argumenty druhých.“

Irenäus Eibl-Eibesfeldt, *Člověk – bytost v sázce*, s. 191²¹

Věda by se měla snažit vyhýbat myšlenkové jednostrannosti a determinující předpojatosti; uvedené lze zastávat i s vědomím toho, že vědecké paradigma lze vlastně vnímat jako preformulované názorové pole, tedy jako systém předsudků *sui genesis*. Pro vysvětlení využijme sílu příkladu. Ideolog zpravidla vykazuje absolutní nedostatek schopnosti revidovat své názory. Má tendenci je považovat za předem a navždy potvrzené, svým způsobem nezměnitelné. Proto si zcela logicky z reality vybírá takové informace, které odpovídají jeho názorům. Odborně se tomu říká **selektivní vnímání** – vybírání toho, co se člověku tzv. hodí do krámu, a naopak. To, co podřívá jeho názory, a tudíž ho i znepokojuje, má tendenci potlačovat.

„Čím častěji prokážeme omyl, tím více se blížíme pravdě.“

Pierre Aronnax, film *Dvacet tisíc mil pod mořem* (Austr./USA, 1997)

Vědu tedy můžeme chápat také jako ochotu praktikujícího subjektu házet přes palubu mylné domněnky, přestože mu dosud pomáhaly svět chápat, přestože v nich díky jejich pečlivě zkonstruované logice mohl nacházet hluboké zalíbení, přestože mu potvrzovaly víru v naplnění lidských požadavků na svobodu, štěstí, materiální blahobyt, zbavovaly jej strachu a bídy. Společnost se neustále vyvíjí (zvláště ta současná, která se honosí popisnými adjektivy jako postmoderní nebo globální), a stejný osud tak musí postihnout i vědecké hypotézy, teorie a paradigmaty. A jak už bylo naznačeno, ani věda nemusela být v určité dějinné etapě uchráněna před tendenčním usměrňováním. Tak proč bychom v sobě neměli najít dostatek odvahy zodpovědně revidovat dědictví předků?! Je moudré umět si připustit, že se i mé oblíbené „svaté texty“ dokáží mýlit. Z uvedeného vyplývá, že to, co by nemělo být vědci cizí, je chuť opouštět vyšlapané cestičky poznání a odvaha dopouštět se „kacířských“ či „disidentských“ (a zprvu určitě i nepopulárních) myšlenek.

²¹ Irenäus Eibl-Eibesfeldt (nar. 1928) – rakouský biolog a etolog.

A tím se dostáváme k poslední hlavní myšlence kapitoly. Kategorie pravdivosti nemusí být automaticky spojena s většínovostí. Někomu by se toto tvrzení mohlo zdát třeba i banální, ale přiznejme si, kolikrát v životě jsme se už stali svědky toho, že se kritérium kvantity z pohodlnosti stalo zároveň i nebezpečně principiálním kritériem kvality a až čas vyvedl vášnivé davy přesvědčených z obecně rozšířeného omylu.

2. O sociologii a sociologickém myšlení

Sociologie

Teoreticko-empirická multiparadigmatická věda o sociálních jevech, vztazích, strukturách a procesech, která reflektuje v kontextech moderních společností.

Sociologické myšlení (resp. sociologický přístup)

(1) Specifický způsob vědeckého vztahování se k realitě, který klade důraz na systémovou interpretaci zkoumaného, tj. společenskou podmíněnost předmětu studia; (2) poznávání (popis a vysvětlení) jednotlivých reálně existujících sociálních jevů v jejich širších souvislostech, tj. ve vztahu k dalším společenským jevům.

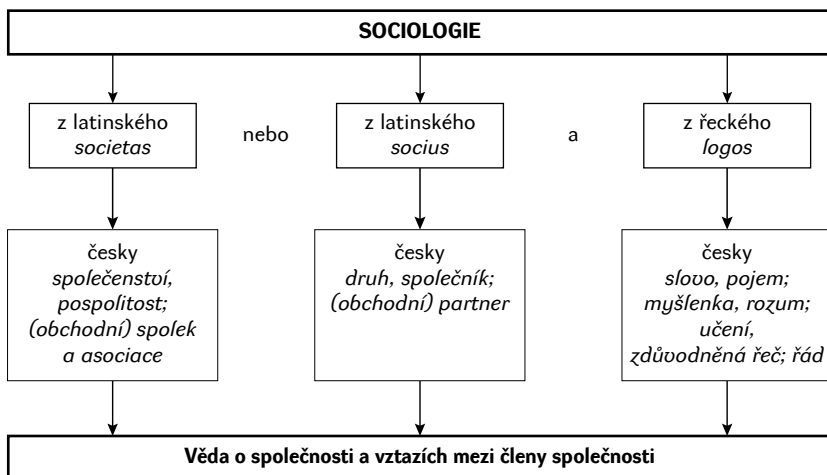
2.1 Pojem a předmět sociologie

Sociologie je relativně mladou společenskou vědou. Vnímat ji lze jako jeden z mnoha myšlenkových produktů velké společenské transformace, která proběhla v 19. století. Právě tehdy, v podmínkách zanikajících tradičních struktur a rodícího se moderního světa, získal program sociologie své první kontury. O čem všem sociologie je a může být, tj. o vymezení jejího **předmětu** zkoumání, neexistuje napříč vědeckými paradigmaty a školami shoda. Mnohé však může napovědět etymologický rozbor samotného slova **sociologie** (viz tabulka 2.1).

Vymezujeme-li **předmět studia** sociologie, provádíme její **substanciální definici**. V jejím rámci je sociologie vědou o společnosti jako strukturovaném systému, jehož jednotlivé části plní specifické funkce, čímž přispívají k funkčnosti systému jako celku (Talcott Parsons /1902–1979/). Sociologie je vědou o jednání lidí ve vzájemných vztazích, které se odehrávají v rámci společenských kontextů (Max Weber /1864–1920/). Dále analyzuje sociální fakta a jevy (Émile Durkheim /1858–1917/), zákonitosti

společenského vývoje a struktury (Jan Szczepański /1913–2004/) nebo také sociální instituce, skupiny a sociální komunikaci. Alespoň takovým jazykem o svém obsahu hovoří sama sociologie.

Tab. 2.1 *Etymologie slova sociologie*

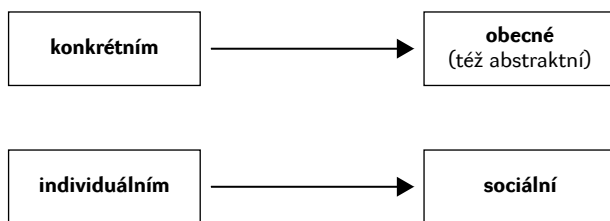
Pokud bychom však chtěli předmět sociologie vymezit obecnou češtinou, tj. tak nějak lidsky, řekli bychom, že tato humanitní věda poznává **život společnosti a problémy**, které nás dnes a denně trápí, zaměstnávají naši mysl, ovlivňují naše individuální jednání a jsou ve **vztahu s okolím a druhými lidmi** – odehrávají se na poli společnosti.

Předmět sociologické analýzy je tedy otevřený, odpovídá stavu společnosti a úrovni jejího poznání, odráží problémy té které doby i poptávku po jejich řešení. Snažit se ho nějak taxativně a jednou provždy vymezit by bylo pošetilé, neboť ten je živý.

2.2 Sociologický úhel pohledu

Lze si z podobných, zjevně nikdy nekončících definičních snah vygenerovat nějaké konkrétní ponaučení? Řekl bych, že ano. V případě sociologie asi „není úplně tak důležité“, **co přesně** zkoumá, ale **jak** to zkoumá. Pokud

akceptujeme toto stanovisko, tak tím nejdůležitějším parametrem při vymezování předmětu studia sociologie se stane **specifický úhel pohledu – sociologické hledisko**.¹ Pod tím si můžeme představit schopnost badatele vystoupit ze své přirozeně omezené individuální životní zkušenosti, potlačit emoce, podívat se na věc s jistým neutralitu zaručujícím nadhledem (často se v této souvislosti hovoří také o objektivitě), interpretovat ji jako věc obecnějšího charakteru (přestože jsou jejími nositeli konkrétní jednotlivci) a vztáhnout ji k širším kontextům (třeba ekonomickým, historickým, kulturním, náboženským, psychologickým a situačním) a okolnímu dění. Sociologie je tedy vědou, která se programově snaží docílit jak dílčích, tak celkových obrazů (komplexních interpretací) sociální reality (společnosti). Sociolog Zygmunt Bauman² vystihuje právě uvedené schopnosti sociologie vidět v:³

V souvislosti se sociologickou interpretací se často hovoří také o umění **rekontextualizace problému**, tj. schopnosti promýšlet problém z více stran, schopnosti opustit vyjeté koleje a tak trochu překročit stíny dosaavadní sociální zkušenosti.

Důležitou vlastností sociologického myšlení je také odvaha dopouštět se **disciplinárních přesahů**, tedy schopnost vidět funkční provázanost i na místech, kde to hranice jednotlivých věd, věd úzkostlivě si střežících svoji

¹ V názvech vědeckých studií a jiných publikací se tento požadavek obvykle vyjadřuje souslovím „něco jako sociologický problém“, „něco jako sociální problém“, „něco jako sociální fenomén“.

² **Zygmunt Bauman (nar. 1925)** – mezinárodně uznávaný sociolog polského původu, který od roku 1971 žije ve Velké Británii. K jeho klíčovým tématům patří holocaust, modernizační proces, proces globalizace a postmoderna; dílo: *Úvahy o postmoderní době* (SLON, 1995), *Myslet sociologicky – netradiční uvedení do sociologie* (SLON, 2000), *Globalizace. Důsledky pro člověka* (Mladá fronta, 2000), *Individualizovaná společnost* (Mladá fronta, 2004).

³ Bauman, Z. *Myslet sociologicky – netradiční uvedení do sociologie*, s. 15.

profesionalitu, zapovídají. Strategie izolování jevů do specializovaných oborů nebyla svého času špatnou metodou poznání, ale dnes se považuje za překonanou. V současnosti se razí spíše přístup **interdisciplinární a integrující**, tedy spojující zdánlivě oddělené jevy (vztahy a procesy) do systémových vazeb. Také proto se moderní sociologie snaží úzkostlivě vyvarovat ryze lineárnímu způsobu myšlení a přiklonit se k **interpretacím cirkulárním a systémovým**. Jak se říká „dlouhé řeči, krátký konec“ – sociologické myšlení by rozhodně nemělo být myšlením rigidním, tj. strnulým a zatuhlým.⁴ Více viz box 2.1.

Box 2.1 Holismus – systémový pohled

Holismus (z řec. *holos*, čes. *celek*). Autorem termínu je anglický spisovatel a sociolog kultury Jan Christiaan Smuts (1870–1950; 1926). Označuje tak systémový myšlenkový přístup, který vychází z předpokladu, že celek je víc než souhrn částí, které celek vytváří. Dle stoupenců holismu každý systém prvků vykazuje specifické vlastnosti, které se nevyskytují u žádné jeho části samostatně, případně odděleně. Tím dochází ke zdůraznění celistvosti systémů (živých organismů), které nemohou být pochopeny samostatnou analýzou jeho jednotlivých částí (např. společnost–jednotlivců, svět přírody – svět společnosti a kultury).

Jako ukázkový příklad holistického tvrzení lze uvést, že věta je víc než jen pouhý soubor slov. Věta je (nebo by alespoň měla být) vyjádřením určité myšlenky, ve které se její stavební částice (slova) k sobě specificky vztahují. I když lze určitě namítnout, že ne vždy tomu tak v běžném životě musí být, tj. ne vždy musí mít slova a věty svůj obsah. Zvláště dnes. Nikoli nadarmo hovoří profesor sociologie Miloslav Petrušek⁴ (*Společnosti pozdní doby*, 2006) o současné společnosti jako o **společnosti užvaněné** a plné „bullshitů“ (tedy prázdného tlachání a bezobsažných blábolů), kde se v atmosféře všudypřítomného rámusu druhým skutečně nenaslouchá. Více viz podkapitola 6.28.

⁴ **Miloslav Petrušek (nar. 1936)** – významný český sociolog; jeden ze zakladatelů Fakulty sociálních věd UK, kde byl v letech 1991–1997 dvakrát děkanem; později byl také prorektorem UK; dílo: *Sociologické školy, směry, paradigmaty* (SLON, 1994), *Společnosti pozdní doby* (SLON, 2006), *Základy sociologie* (Akademie veřejné správy, 2009) a další.

V sociologii se holistický přístup projevuje zejména makroskopickými analýzami, jejichž společnou doktrínu lze vyjádřit následujícími slovy: „*Jednotlivci jsou tím, čím jsou, díky sociálnímu celku, k němuž náleží [...] jednotlivce lze chápat jedině na pozadí sociálního kontextu [...] identita člověka je určena jeho skupinovou příslušností, protože ji vytvářejí sociální a kulturní síly [...] lidé jsou v podstatě prostředkem, jimž se vyjadřují kultura a společnost [...] konečné vysvětlení hledejte v sociálních celcích.*“⁵

Už v první kapitole knihy bylo řečeno, že ve společnosti nenajdeme příliš mnoho jednoznačných věcí. Některé svědčí třeba jenom pár jedincům, a navíc jenom na určitou dobu, a naopak. Tak třeba tvrzení, že moderní společnost byla založena na svobodě, je i není pravdivé zároveň. Vždyt stěhování lidí z venkova do měst (do továren) předpokládalo svobodu pohybu, ale zároveň industriální doba vyžadovala nesvobodu v podobě synchronizovaného začátku a konce pracovní doby. Stejně tak tomu je i s přesvědčením, že moderní doba byla založená na fyzické síle strojů, které člověku pomáhaly v práci a usnadňovaly mu ji. Určitě tomu tak bylo. Na druhé straně to byli právě lidé, kteří byli kvůli efektivitě produkce a prostřednictvím vědeckého managementu, montážních linek a pásové výroby strojům podřízeni, nebál bych se říci, že se oni sami ve stroje sui generis proměnili. Důležitou vlastností sociologického myšlení tak je **alternativnost**, tj. umění připustit více interpretací zkoumaného jevu najednou, ochota akceptovat, že se jedna a tatáž skutečnost může v různých souvislostech jevit jinak.⁵

2.3 Co to znamená sociologicky myslet?

Sociologicky myslet znamená:

- myslet;
- myslet v souvislostech;
- myslet člověka a společnost v kontextech doby a prostředí;
- myslet skutečný svět skutečných lidí;
- reflektovat, v jakých konkrétních souvislostech o tom všem přemýšlím;
- myslet systematicky;

⁵ Více viz Fay, B. *Současná filosofie sociálních věd*, s. 67–70.

- umět při tom citlivě zevšeobecňovat;
- mít postřeh;
- mít fantazii;
- mít dobrou paměť;
- být otevřené mysli;
- respektovat jinakost a těšit se z plurality forem;
- být autonomní bytostí;
- být „in“ a „out“ zároveň, tj. být sociologem a stále i člověkem, být v kontaktu s realitou, ale nebýt realitou pohlcen natolik, abych jí pouze servilně a nekriticky přikyvoval;
- a hlavně to člověka musí bavit a vnitřně naplňovat.

A o stejném ještě jednou, trochu jinak, inspirován dílem Richarda Osborna *Sociologie* (Portál, 2002). Otázka zní podobně: „Co je třeba k tomu, aby se člověk stal sociologem?“:

- představivost,
- tužka a papír,
- volný čas a klidné místo na soustředěnou četbu a práci,
- určitá sociologická teorie,
- určitá metodologie práce,
- správná volba problému ke studiu.⁶

2.4 O struktuře sociologie poprvé

Pokud chci, aby knihovna plnila svoji funkci, to znamená, aby se v ní příchozí rychle zorientoval a bez zbytečných průtahů v regálech nacházel vybraná díla, musí být publikace tematicky a chronologicky seřazené, případně musí být roztrženy podle autorů. Obdobně si počíná i věda se svými poznatky. Systematicky (logicky) je třídí, v důsledku čehož se vytváří její charakteristická struktura. Sociologie není výjimkou. Členit ji lze **horizontálně** a **vertikálně**.

Horizontální členění se týká aplikované sociologie, ale o tom až o něco později (viz tabulka 2.2).

⁶ Odhlédneme od podmínky akademického vzdělání. Ostatně to samo o sobě není žádnou zárukou automatického získání schopnosti **sociální imaginace** (pojem zavedený americkým sociologem **Charlesem W. Millsem /1916–1962/**) ani lidské moudrosti.